

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2003 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2003

2

VILNIUS 2005

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2003

2

VILNIUS 2005

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 01108 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

I s t o r i o g r a f i j a

DALIA M A R C I N K E V I Č I E N Ė

SOVIETMEČIO ISTORIOGRAFIJA: UŽSIENIO AUTORIŲ TYRINĖJIMAI IR INTERPRETACIJOS

Pastarųjų metų lietuviškoji sovietmečio istoriografija skaičiuoja ne vieną dešimtį straipsnių ir stambesnių publikacijų. Pokaris, stalinmetis, politinio atšilimo metai, vėlesnio socializmo problematika domina ir intriguoja mokslininkus, studentus, doktorantus bei inspiruoja jų darbų tematiką. Kita vertus, ne tik tarp istorikų, bet ir plačiau vykstančios diskusijos apie mums rūpimą laikotarpį iškelia daugiau klausimų, abejonių, nei pateikia atsakymų. Akademiškai atvira išlieka sovietinės Lietuvos tyrinėjimų metodologija, nagrinėjamų temų prioritetai, ideologinis sovietmečio traktavimas ir vertinimas, periodizacija, pagaliau TSRS griūties priežastys.

Šiame straipsnyje siekiama apžvelgti vakarietiškas sovietologijos studijas, tyrinėjimų metodus bei pristatyti užsienio šalių mokslininkų interpretacijas mums aktualiais klausimais. Skaitytojų dėmesiui pateikiamos trys istoriografinės kryptys (anglosaksiškoje literatūroje), kurių rėmuose vyksta esminės vakariečių mokslininkų metodologinės polemikos interpretuojant sovietmetį: vadinamoji *totalitarinė*, *revizionistinė* ir *postrevizionistinė* kryptis. Straipsniu nesiekama įtvirtinti čia pristatomų vieno ar kitų autorių nuomonių, požiūrių, bet su jų pagalba norima praplėsti galimas lietuviškosios sovietmečio istoriografijos perspektyvas.

Totalitarinė kryptis Vakarų sovietologijoje formavosi drauge su Antrojo pasaulinio karo pabaiga ir šaltojo karo pradžia. Neatsitiktinai ji vadinama politologine kryptimi, nes ją formavo tokie autoriai kaip Merle Fainsod („Kaip valdoma Rusija“, 1953), Hannah Arendt („Totalitarizmo kilmė“, 1951), Zbigniewas Brzezinskis („Sovietinis blokas. Vienybė ir konfliktas“, 1960; „Didžioji klaida“, 1989), Richardas Pipesas („Communism: A History“, 2001). Viena esminių idėjų, jungianti šios

krypties tyrinėtojus, yra mintis apie ideologinį totalitarinės sistemos vientisumą. Šią idėją totalitaristai grindžia nuostata, kad komunistinės valstybės likimas buvo dėsningas ir nulemtas Spalio revoliucijos bei lenininės-marksistinės ideologijos principų, kuriais buvo nuosekliai sekama visą SSSR imperijos gyvavimo laiką. Būtent dėl šios priežasties totalitaristai savo darbuose neišskiria „stalinizmo“ kaip laikotarpio, kuriam būtina tam tikra specifinė analizė ar požiūris. Pasak totalitaristų, stalinizmas buvo lenininės-bolševikinės programos tęsinys bei tiesioginė Spalio revoliucijos pasekmė. Šiuo atveju stalinizmas gali būti vertinamas tik kaip naujas chronologinis etapas. Politiniu ir sociokultūriniu požiūriu totalitaristai stalinizmą tapatino su ankstesniais sovietizacijos etapais¹. Stalinizmo pabaigą, siejamą su Stalino mirtimi, H. Arendt taip pat vadino laikinu formaliu politiniu atšilimu, iki sistemoje įsitvirtins naujas lyderis. Pasak jos, valdžios užgrobimas, kaip jos užėmimo būdas, veikė nuo 1917 m.² ir imperijai buvo įprastas. Visus mėginimus vertinti Staliną ir stalinizmą kaip atskirą socialinį-politinį fenomeną ir bandymus ieškoti lyderio veiksmuose priežasčių, atsietų nuo nuosekliai suvokiamos totalitarizmo istorijos, H. Arendt vertino kaip „marksistines pagirias“. Pasak H. Arendt, totalitarinis valdymas po Antrojo pasaulinio karo subolševikinės Rytų ir Centrinę Europą³, dar kartą patvirtino, kad komunistinė sistema – visaapimančios jėgos, galios ir nuolatos to siekęs režimas, paremtas ir gyvavęs komunistinės ideologijos dėka.

Vertindami komunistinę sistemą kaip jėgos telkimą ir išlaikymą, totalitaristai savo tyrinėjimuose didžiausią dėmesį skyrė valdžios, kontrolės instrumentų bei jėgos struktūrų pasiskirstymo analizei⁴. Pati visuomenė niekada netapo šių mokslininkų dėmesio vertu objektu⁵. Komunistinės valstybės piliečiai buvo traktuojami kaip sistemos priversti slėpti savo tikrąsias mintis, jausmus, mąstymą ir pagaliau priversti atsisakyti savo tapatumo apskritai⁶. Galima būtų teigti, kad totalitaristinei kryptčiai atstovaujantys istorikai laikė aksioma teiginį, kad visagalė komunistinė valstybė valdė beginklę, bejėgę, viktimizuotą ir „atomizuotą“ visuomenę. Požiūryje į sovietinę visuomenę totalitaristai išliko nuoseklūs ir po 1990-ųjų. Nors šiandien, kitaip, negu penktajame dešimtmetyje H. Arendt, jie tiesiogiai neneigia SSSR vykusios industrializacijos, urbanizacijos ar švietimo, sveikatos reformų, vis dėlto

¹ R. C. T u c k e r, *Stalinism as Revolution from Above, Stalinism. Essays in Historical Interpretation*, ed. by R. C. Tucker, New York, 1977, p. 77.

² H. A r e n d t, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001, p. 22, 31.

³ Ten pat, p. 22.

⁴ R. C. T u c k e r, [[vadas], *Stalinism. Essays in Historical Interpretation*.

⁵ S. F. C o h e n, *Bolshevism and Stalinism*, ten pat, p. 7.

⁶ *Stalinism*, ed. by D. L. Hoffmann, Blackwell, 2003, p. 181.

totalitaristai nelinkę šių procesų vertinti kaip visuomenės modernėjimo. Pasak Martino Malios, socializmas sukūrė surrealistinę visuomenę, kuri buvo pasmerkta žlugti drauge su režimu. Būtent todėl, pasak totalitaristų, socializmas negalėjo būti peržiūrėtas, pataisytas ar reformuotas. Jis turėjo būti sunaikintas⁷.

Bene silpniausia totalitaristinės krypties grandis – o lietuviškai istoriografijai ji itin svarbi – menka komparatyvistikos perspektyva. Sutelkę dėmesį į ideologijos ir jėgos struktūrų analizę, totalitaristai savo tyrimuose neišvengiamai prieina prie panašių išvadų. Mat organizaciniu ir struktūriniu požiūriu komunistinė sistema atskirose šalyse buvo labiau vienoda, nei skirtinga. Neatsitiktinai Z. Brzezinskis savo knygos „Sovietinis blokas. Vienybė ir konfliktas“ įvade kalba, kad jo tikslas – fiksuoti pasikeitimus sovietiniame bloke po Antrojo pasaulinio karo, aptarti problemas bei nurodyti priemones ir būdus, kuriais sprendžiamos problemos, turint mintyje bendrą bloko ideologinę orientaciją. Autorius pabrėžė, kad analizė bus atlikta atsižvelgiant į komunistinius režimus, *bet ne į nacionalinius skirtumus, esančius konkrečioje sovietinio bloko šalyje* (kursyvas – D. M.)⁸. Pirmasis minėtos knygos leidimas buvo parengtas dar šeštojo dešimtmečio pradžioje, 1960 m. Tačiau ir po keturiasdešimties metų ši istoriografinė kryptis ideologinio totalitarinės sistemos vientisumo sampratą išlaikė kaip savo metodologinę nuostatą. 2000 m. publikuotame akademinio seminario „Rytų Europa 1945–1969 metais. Nuo Stalino iki stagnacijos“ įvade Benas Fowkesas svarstė, ar būtų prasminga įtraukti Baltijos šalis į knygoje rengiamą medžiagą. Vis dėlto, autoriaus nuomone, Baltijos šalys specifikos nesudarė ir sociopolitine prasme buvo tapachios likusioms sovietinėms respublikoms⁹.

Totalitarinė istorijos samprata gyvybinga ir šiandien. SSSR žlugimas ir šaltojo karo pabaiga nepakoregavo pagrindinių šios istoriografinės krypties principų. Jaunosios kartos istorikai taip pat linkę tvirtinti, kad Stalino politinės nuostatos ir jo nusikaltimai buvo tiesiogiai sąlygoti socialistinės ideologijos ir siekio praktiškai įgyvendinti komunistinius idealus. Tad komunistinė ideologija ir tiesiogiai ją palaikiusios jėgos struktūros totalitarinės istorijos rėmuose išlieka kaip svarbiausi istoriko analizės objektai. Ideologija, kaip lemiamu veiksniu, totalitaristai aiškina ir SSSR žlugimą. M. Malios nuomone, sovietinė ideologija nebuvo palaiškoma visuomenėje, neturėjo jokio pagrindo gyvuoti ir buvo iš anksto pasmerkta vėliau ar anksčiau žlugti. Pasak šio istoriko, visas socialistinės istorijos laikotarpis

⁷ M. M a l i a, *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia*, ten pat, p. 78.

⁸ Z. K. B r e z e z i n s k i, [įvadas], *The Soviet Bloc. Unity and Conflict*, Cambridge, 1967.

⁹ B. F o w k e s, [įvadas], *Eastern Europe 1945–1969. From Stalinism to Stagnation*, Longman, 2000, p. 164.

gali būti vertinamas kaip milžiniška ideologinė klaida. Žlugus klaidingai ideologijai, žlugo ir pati imperija¹⁰.

Kaip istoriografinė srovė totalitaristinė istorija susiformavo šaltojo karo sąlygomis. Ji buvo produktyvi ir praktiška pagalba Vakarų visuomenėms padedant suvokti „priešą“, kuris tiesiogiai buvo suprantamas kaip ideologijos ir jėgos struktūros, bet ne „gyvi“ piliečiai. Totalitaristų metodologija neturėjo ir neturi tikslo aiškinti ideologijos, valstybės, jėgos struktūrų ryšio, sąveikos su piliečiais ir visuomene. Jos objektu niekada netapo ir sovietinė visuomenė.

Ne itin lanksčios totalitaristų istoriografinės nuostatos skatino sovietologus ieškoti naujų metodologinių priėgų. 1970–1980 m. formavosi vadinamoji *revizionistinė* istoriografinė srovė, užsimojusi paneigti visas principines totalitaristų mokslines prielaidas ir išvadas. Pirmiausia revizionistai suabejojo totalitaristų teiginiu apie ideologinį komunistinės sistemos vientisumą ir tuo pačiu pateikė kitokį stalinizmo vertinimą. Revizionistų nuomone, stalinizmas nebuvo loginė leninizmo, Spalio revoliucijos ar komunistinės ideologijos pasekmė, bet veikiau specifinis fenomenas. Vienas pirmųjų revizionistų istorikas Robertas C. Tuckeris teigė, kad sociopolitiniu požiūriu stalinizmas turi būti traktuojamas kaip nauja epocha, t. y. laikotarpis su savo paties pradžia, pabaiga ir įvykių logika¹¹. Neatsitiktinai revizionistai apibūdino stalinizmą kaip „revoliuciją iš viršaus“, kurios programoje buvo numatyti tokie etapai kaip skubi industrializacija, kruvina kolektyvizacija, deportacijos, Pabaltijo valstybių okupacija, Lenkijos rytinės teritorijos inkorporavimas į Baltarusijos ir Ukrainos SSR. Pasak revizionistų, po karo „revoliucija iš viršaus“ buvo perkelta į Centrinę ir Rytų Europą¹².

Suteikdami ypatingą reikšmę Stalino asmens ir stalinistinio laikotarpio tyrinėjimams, revizionistai kaip vieną esminių akademinų diskusijų savo studijose išskėlė klausimą apie stalinizmo genezę: kodėl stalinizmas atsirado ir kodėl jis įgavo tokią formą, kokią turėjo? Ar stalinizmas buvo bolševikinės revoliucijos ir komunistinės ideologijos pasekmė, ar šio fenomeno atsiradimą lėmė kitos sociopolitinės aplinkybės? Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad revizionistų keliami stalinizmo genezės klausimai nėra aktualūs lietuviškai sovietmečio istoriografijai. Kita vertus, būtent šios revizionistų metodologinės diskusijos rėmuose galima būtų atkreipti dėmesį ne tik į politines Lietuvos inkorporavimo į SSSR aplinkybes, bet atlikti ir socialinę-kultūrinę įvykių analizę.

Svarbu pažymėti, kad revizionistai iš esmės neneigia lenininės ideologijos įtakos Stalino programai, tačiau atsisako tiesiogiai jas susieti ir kildinti vieną iš kitos.

¹⁰ M. M a l i a, min. veik., p. 66.

¹¹ R. C. T u c k e r, *Stalinism as Revolution from Above*, p. 77, 78.

¹² Ten pat, p. 106.

R. C. Tuckeris, pasitelkdamas netgi akademinį humorą („Apskritai negalima neigti, kad stalinizmas kilo ne iš leninizmo, juk ne iš budizmo“), užsimena apie karinį komunizmą kaip vieną galimų terpių stalinistiniams principams formuotis¹³. Vis dėlto R. C. Tuckeris linkęs stalinizmo kilmę vertinti labiau autonomiškai ir aiškina ją nulemta neurotine Stalino asmenybe. Kaip vieną iš argumentų jis pateikia prielaidą, kad stalinizmas (kuris, pasak istoriko, tęsėsi ir po 1953 m.) po Stalino mirties įgavo kitokius požymius nei gyvo diktatoriaus metais¹⁴. Vis dėlto dauguma revizionistų interpretuoja stalinizmą kaip nuokrypį nuo komunistinių idealų. Stephenas F. Cohenas teigia, kad Stalino vykdoma politika buvo radikalus atsisitraukimas nuo bolševikų programos. Pasak istoriko, nei bolševikai, nei jų lyderis neplanavo susidorojimo su valstiečiais, negalvojo apie greitos industrializacijos strategiją, kuri iš esmės nebuvo joks planas apskritai¹⁵. Stalinizmas kaip atsitraukimas nuo Lenino nubrėžtų idealų aiškinamas ir Ronaldo G. Suny'io tyrinėjimuose¹⁶. Priešingai nei totalitaristai, revizionistinė kryptis supriešino stalinizmą su leninine ideologija ir principais bei aiškiai neigė jų ideologinį tęstinumą. Pasak Moshe Lewino, Stalino valdymo metais partija tapo visiškai ne tokia, kokią ją kūrė Leninas. Stalinas ją pavertė beprecedentine struktūra: neįtikėtina centralizuota, subordinuota, kontroliuojama. Stalino aparatą istorikas vienareikšmiškai vertina kaip lojalią, egoistišką ir visavaldančią grupuotę, kuri nieko bendra nebeturėjo su jaunais revoliucionieriais revoliucinėje partijoje¹⁷. Revizionistų studijose svarbią vietą užėmė ne tik stalinistinė diktatūra ir jos genezė, bet ir Stalino bei Lenino asmenybės. Revizionistai gilinasi į abiejų vadų charakterio savybes, biografijų detales ir iš dalies mėgino jomis aiškinti režimų prigimtį. Pasak T. H. Rigb'io, nepaisant to, kad Leninas galėjo aršiai ginti savo įsitikinimus, savo prigimtimi jis nebuvo diktatorius. Priešingai, Leninas sutikdavo diskutuoti daugeliu ginčytinių klausimų ir būti kritikuojamas pats. Istoriko manymu, tai buvo viena pagrindinių priežasčių, kodėl Lenino valdymo metais nesusiformavo asmens diktatūra¹⁸. Dalis revizionistų stalinizmo atsiradimą bei sistemos patvarumą mėgina aiškinti socialinėmis-ekonominėmis sąlygomis. M. Lewinas stalinizmo genezę sieja su ikimodernios Rusijos istorija. Jo nuomone, stalinizmas buvo marksizmo ir

¹³ Ten pat, p. 322.

¹⁴ Ten pat, p. 108.

¹⁵ S. F. C o h e n, min. veik., p. 24.

¹⁶ D. L. H o f f m a n n, Editor's Introduction, *Stalinism*, p. 14.

¹⁷ L. M o s h e, *Stalinism and the Seeds of Soviet Reform. The Debates of the 1960's*, London, 1991, p. 253.

¹⁸ T. H. R i g b y, *Stalinism and the Mono-organizational Society, Stalinism. Essays in...*, p. 65.

carizmo mišinys, hibridas¹⁹. M. Lewinas teigė, kad industrializacijos ir urbanizacijos eigoje į Rusijos miestus iš kaimų plūdo neišsilavinę valstiečiai, drauge atnešę kaimietišką įtarų mentalitetą bei nekultūringą elgesį. Iš vienos pusės, tokią visuomenę buvo lengviau valdyti, kita vertus, ji pati rinkosi ir skatino autoritarinį stalinistinį valdymą²⁰. Šiuo atveju M. Lewinas itin pabrėžia bendrą sociokultūrinį ir ekonominį TSRS atsilikimą kaip savaiminį komunistinės sistemos palaikymo faktorių.

Revizionistai suabejojo ir totalitarine socialistinės visuomenės traktuote. Jie paneigė totalitaristų teiginį, kad įtvirtinant bolševikų valdžią visuomenė nevaidino jokio vaidmens ir buvo pasyvi auka. Priešingai, revizionistai buvo įsitikinę, kad valdžia įsitvirtino, nes ją palaikė dalis visuomenės²¹. M. Lewinas kaip pavyzdį pateikia sparčiai besiformavusią sovietinę biurokratiją, kuri rėmė Staliną ir jo politiką. T. H. Rigby taip pat tvirtino, kad kartą valdžią centralizavus net nereikėjo didelių pastangų ją išlaikyti. Istoriko nuomone, komunistinė sistema atnešė ne vien pokyčius valdžios sistemoje, bet esmines slinktis įvairaus lygmens žmonių elgesyje, mentalitete. Sistema, pasak T. H. Rigby, įleido į visuomenę savo šaknis²² ir todėl galima kalbėti apie tam tikrą komunistinės sistemos palaikymą „iš apačios“. Kita vertus, nesulaikomas SSSR žlugimas koregavo revizionistų istoriografines nuostatas. Sheila Fitzpatrick, septinajame dešimtmetyje vienareikšmiškai teigusi, kad Stalino politika gimė iš pačios visuomenės, 1987 m. straipsnyje „Naujos perspektyvos stalinizmo tyrinėjimuose“²³ pateikė naują revizionistų požiūrį į visuomenę ir davė pradžią studijoms apie didesnę ar mažesnę pasipriešinimą komunistinei sistemai²⁴. Šiandien revizionistinė sovietmečio samprata linkusi vertinti sovietinę visuomenę ne kaip vienalytę, bevalę masę, bet susiskirsčiusią į tarpusavyje konkuruojančias ir turėjusias skirtingus interesus grupes. Pastarosios, pasak revizionistų, turėjo savų sumetimų palaikyti arba atmesti komunistinę sistemą²⁵.

Revizionistinėje istoriografijoje pirmą kartą buvo atkreiptas dėmesys į modernizacijos procesus SSSR. Revizionistų nuomone, diskusijos gali vykti dėl SSSR modernizacijos masto, lygio, apimties, lyginant juos su kitų šalių panašaus pobūdžio duomenimis, bet ne dėl paties šalies modernėjimo fakto. M. Lewinas teigia, kad palyginti per trumpą laiką SSSR iš atsilikusios agrarinės šalies išsivystė į

¹⁹ M. L e w i n, *The Social Background of Stalinism*, ten pat, p. 136.

²⁰ M. L e w i n, *Grappling with Stalinism*, *Stalinism*, p. 40.

²¹ D. L. H o f f m a n n, *Introduction: Interpretations of Stalinism*, ten pat, p. 3.

²² T. H. R i g b y, *min. veik.*, p. 75.

²³ S. F i t z p a t r i c k, *New Perspectives on Stalinism*, *The Russian Review*, vol. 45, No. 4, 1987.

²⁴ *Contending with Stalinism*, ed. by Lynne Viola, London, 2002.

²⁵ L. M o s h e, *Stalinism and the Seeds of Soviet Reform...*, p. 336.

modernią, urbanizuotą, industrinę – žemės ūkio šalį. Autoriaus duomenimis, 1940–1970 m. laikotarpiu išsilavinusių žmonių skaičius meno, švietimo, sveikatos srityje SSSR išaugo 3,3 karto (tuo tarpu per tą patį laikotarpį darbininkų – 2,7 karto²⁶). Vis dėlto būtina pabrėžti, kad modernėjimo procesus SSSR revizionistai suvokia kaip nevykusią pasaulinio globalizacijos proceso versiją. Daugiausia remdamiesi šia nuostata, jie aiškina ir sovietinės valstybės griūtį. M. Lewino manymu, imperijos žlugimui didelės reikšmės turėjo nejudri, centralizuota administracija, nesugebėjusi atsiliiepti į visuomenės poreikius, naujoves ir apskritai negalėjusi generuoti naujų idėjų. Kita vertus, pati visuomenė, nors ir skirtinga įvairiuose lygmenyse, buvo pasyvi, nekūrybinga, archaiška. Šis faktorius, pasak revizionistų, blokavo šalies ekonominį, socialinį ir politinį vystymąsi²⁷. M. Lewinas kaip vieną iš imperijos žlugimo veiksnių mini ir SSSR atsilikimą informacinių technologijų srityje.

Revizionistinė istoriografinė kryptis į savo tyrinėjimų lauką įtraukė moterų bei lyčių problematiką. Pasak Gailo Warshofsky Lapiduso, Ronaldo Grigoro Suny'o, šeimyniniai santykiai SSSR buvo ideologizuoti. Istorikai neneigia, kad stalinmečiu moterims buvo suteikti absoliučiai nauji vaidmenys, tačiau pasak jų, pradžioje užsibrėžta lyčių lygybė buvo paaukota reprodukciniais tikslais, kai ypač buvo pabrėžiama „natūrali moters prigimtis“ socialistinėje visuomenėje. Šeimos stiprinimo politika augo proporcingai socializmo įsigalėjimui, o vedybinių ryšių tvirtumas tapo vienu svarbiausių socializmo stabilumo garantų ir uždavinių. Tad revizionistų nuomone, senas patriarchalinis lyčių santykių modelis buvo perkeltas į naują kontekstą²⁸. Pastarąjį dešimtmetį minėta idėja apie „patriarchalinius santykius naujame komunistiniame-socialistiniame kontekste“ vakarietiškoje sovietmečio istoriografijoje yra plačiai taikoma ir bene visuotinai priimtina *šeimyninių santykių neotradicijos* terminu. Istorikų Melanie Illic, Wendy Goldman nuomone, sovietmetis atvėrė moterims iki šiol joms nematytus ir nepasiekiamus horizontus bei galimybes, tačiau moters išlaisvinimas SSSR baigėsi dvigubomis moterų pareigomis ir dvigubu jų darbu²⁹. Tačiau kai kurie istorikai, tarp jų S. Fitzpatrick, yra atsargesni ir teigia, kad nesant išsamių moterų, šeimos tyrinėjimų sunku priimti vieną ar kitą generalizuotą nuostatą apie sovietinių moterų padėtį privačiame ir viešame gyvenime.

²⁶ Ten pat.

²⁷ Ten pat, p. 341, 342.

²⁸ G. W. L a p i d u s, *Women in Soviet Society, Stalinism*, p. 217, 218; R. G. S u n y, *Stalin and His Stalinism: Power and Authority in the Soviet Union, 1930–1953*, ten pat, p. 19.

²⁹ *Women in the Stalin Era*, ed. by M. Ilič, Palgrave, 2001; G. W. L a p i d u s, min. veik., p. 216–236.

Išsakydami metodologinius principus, akivaizdžiai skirtingus nuo totalitarinės istorijos supratimo, revizionistai neišvengė priekaištų dėl marksistinės savo nuostatų pakraipos. Iš tiesų revizionistai daugiausia dėmesio skyrė sovietinės visuomenės subgrupių ir klasių analizei, daugiausia rėmėsi marksistinėmis nuostatomis apie ekonominių-socialinių veiksnių įtaką sistemos funkcionavimui ir suformulavo idėją apie stalinistinės sistemos palaikymą „iš apačios“. Kita vertus, marksistinės metodologijos priemaišos galėjo nepatraukliai atrodyti šaltojo karo metais, tačiau kaip mokslinio tyrimo instrumentas gali būti ir produktyvus. Itin svarbu, kad revizionistai atkreipė dėmesį į perdėtą valstybės ir ideologijos sureikšminimą totalitariniame istorijos modelyje. Pasak M. Lewino, totalitaristų studijose valstybė ir jėgos struktūros tampa autonomiais faktoriais, susiformavusiais ir veikiančiais patys iš savęs, be jokių kitų išorinių veiksnių šiame procese. Revizionistų nuomone, faktai, kad sovietinė valstybė buvo galinga sistema, dominavusi prieš kitas socialines sistemas, yra gerai žinomi ir seniai išanalizuoti. Tolesnis socialistinės ideologijos ir valstybės eskalavimas istorikų studijose, pasak revizionistų, skatintų istorinės analizės politizavimą. Todėl revizionistai įsitikinę, kad aiškinant komunistinės valstybės gyvavimo priežastis³⁰ turi būti atsižvelgiama į ekonominius, socialinius ir kultūrinius veiksnus.

Galima būtų teigti, kad šiandien revizionistinei kryptčiai lietuviškoje sovietmečio istoriografijoje atstovauja vadinamosios „rezistencinės“ studijos. Tai produktyvūs ir būtini tyrinėjimai, šiuo metu apskritai vienareikšmiškai vertinami kaip prioritentinė sovietmečio problematika. Kita vertus, vyraujanti darbų apie rezistencines kovas, pasipriešinimą gausa formuoja visuomenės-aukos ar herojės įvaizdį ir ne visuomet padeda plėtoti įvairialypę sovietinės visuomenės rekonstrukciją. Todėl vertinant revizionistinės kryptties svarbą lietuviškai sovietmečio istoriografijai, galėtų būti prasminga ir revizionistų – totalitaristų diskusija stalinizmo genezės klausimais. Ji inspiruotų sovietinės Lietuvos visuomenės lojalumo / inderencijos komunistinėms idėjoms analizę. Lietuviškoje istoriografijoje galėtų būti pratęsti ir revizionistų pradėti modernizacijos procesų tyrinėjimai (atkreipiant dėmesį, kad revizionistai modernėjimo procesą SSSR suvokė „tiesiogiai“ ir vertino jį globaliniame kontekste).

Trečioji, *postrevizionistinė* istoriografinė krypttis Vakarų sovietologijoje pradėjo formuotis devintojo dešimtmečio pradžioje. Metodologiniu požiūriu ji gana ryškiai skiriasi nuo abiejų anksčiau aptartų sovietmečio istorijos sampratų. Postrevizionistų nebedomina keletą dešimtmečių vykusį aktuali diskusija, kas kaltas dėl stalinizmo nusikaltimų – politinė sistema ar Stalino asmenybės ypatumai.

³⁰ M. L e w i n, *Grappling with Stalinism, Stalinism*, p. 44.

Postrevizionistai nebesigilina ir į stalinizmo genezę. Šios krypties istorikai susikoncentravo naujai historiografinėi nuostatai su esminiu klausimu: kokias specifines apraiškas atskleidžia kasdienis sovietinis gyvenimas? Iš pirmo žvilgsnio klausimas atrodo antropologinis, tačiau analizuodami kasdienybę postrevizionistai ypač didelę reikšmę teikia ideologijai ir jos įtakai. Kitaip tariant, postrevizionistinėje srovėje vienodai reikšmingais tyrimų objektais tampa tiek ideologija, tiek jos raiška kasdienybėje.

Šiuo atveju būtina pabrėžti, kad postrevizionistai sąvokas „modernumas“ ir „komunistinė ideologija“ traktuoja kitaip, nei buvo įprasta ankstesnėse sovietmečio studijose. Postrevizionistai netapatina SSSR vykusią modernizacijos procesų su „vesternizacija“. Jų nuomone, modernėjimas SSSR neįsibėgėjo ir niekada nedavė tapačių Vakarams rezultatų. Pasak postrevizionistų, net traktuodami modernėjimą SSSR globaliniame kontekste, turėtume sutikti, kad šio proceso formos yra skirtingos kiekvienoje šalyje. Istoriko uždavinys ir yra jas rekonstruoti³¹. SSSR žlugimas ir naujai atrasti archyviniai dokumentai bei šaltiniai skatino postrevizionistus suvokti buvusią imperiją ne tiek globaliniame, kiek bendraeuropiniame kontekste ir metodologiniu požiūriu tyrinėti SSSR kaip vieną iš gerovės valstybės modelių. Pasak postrevizionistų, SSSR turėjo daug ką bendra su Vakarų Europos šalimis, kuriose taip pat buvo kuriami gerovės valstybių modeliai, ir kuriose valstybė taip pat mėgino racionaliai performuoti visuomenės „jų pačių labui“. Postrevizionistų nuomone, SSSR kaip ir kitose Vakarų Europos šalyse buvo mėginama organizuoti socialinės rūpybos sistemas neįgaliems, seniems žmonėms ar vaikams. Siekdamos šių tikslų ir vykdydamos sau išskeltus uždavinius, dauguma valstybių aktyviai ir agresyviai kišosi į privatų žmonių gyvenimą pagal vieną ar kitą savo pačių pasirinktą modelį (būtinai medicinos personalo lankymasis namuose, kūdikių prižiūrėjimo normos ir instrukcijos, šeimos planavimo klausimai, įskaitant priverstinę sterilizaciją, tam tikros priimtinos gyvenimo normos apskritai ir pan.). Todėl postrevizionistai vertina sovietmetį ne kaip išskirtinę anomaliją atskiroje šalyje (skirtingai nei totalitaristai), ne kaip atsilikusią, nepakankamai modernią šalį, lyginant ją bendrame globalizacijos procese (kitai nei revizionistai), bet traktuoja sovietmetį bei komunistinę sistemą kaip kraštutinę socialistinės gerovės valstybės formą su tam tikra modernėjimo specifika³². Kitaip tariant, postrevizionistams komunistinė ideologija svarbi ne kaip sistema, nešanti visuotiną blogį, bet kaip bet kuri kita ideologija, kurianti tam tikrą specifinę valstybės formą. Šiuo atveju – specifinę socialistinės

³¹ B. M a z l i c h, Afterword, *Russian Culture at the Crossroads. Paradoxes of Communist Consciousness*, ed. by Dmitri N. Shalin, Boulder, Colorado, 1996, p. 325.

³² L. H o f f m a n n, Editor's Introduction, *Stalinism*, p. 108.

gerovės valstybės formą. Stephenas Kotkinas teigia, kad stalinistinė politika kaip ir Vakarų Europos valstybių ideologijos siekė plėsti paramą įvairiems gyventojų sluoksniams: kūrė nemokamą sveikatos sistemą, pensijų fondą, pašalpas neįgaliesiems, siekė garantuoti nemokamą būstą visiems valstybės piliečiams. S. Kotkinas teigia, kad stalinizmas nebuvo nei šalies socialinio-ekonominio atsilikimo, nei marksistinės ideologijos, nei destruktinės Stalino asmenybės padarinys. Pasak istoriko, SSSR daugiau nei kitos Vakarų Europos valstybės išreiškė tendencijas, būdingas „progresyviame modernume“ – t. y., kai gerovės valstybės modelis buvo kuriamas per koordinuojamą ekonomiką. S. Kotkinas apibūdina sovietmetį kaip specifinę civilizaciją³³.

Traktuodami SSSR kaip specifinės gerovės valstybės modelį ar civilizaciją, postrevizionistai pateikia moksliniu požiūriu netikėtų ir įdomių hipotezių. Julie Hessler, tyrinėjanti vartojimo kultūrą SSSR, teigia, kad vienas iš sovietinės modernizacijos ženklų buvo jos konsumeristinė visuomenė. Socialistinę specifiką čia sudarė tai, kad konsumerizmas vyko ne prekių pertekliaus aplinkoje, bet išskirtinio jų trūkumo aplinkybėmis. Pasak J. Hessler, tai formavo ypač didelį piliečių godumą įsigyjant ir vartojant prekes³⁴. Remdamasis hipoteze apie gerovės valstybės kūrimą, postrevizionistas Peteris Holquistas aiškina ją ir Stalino vykdytus trėmimus. Pasak istoriko, Stalino vykdoma politika siekė išgryninti visuomenę nuo jai kenkiančių asmenų ir tokiu būdu paruošti kelią komunizmui kaip gerovės valstybės modeliui. Valstybinio teroro tikslas – sunaikinti viską ir visus, kas galėjo trukdyti įgyvendinti socialinės tvarkos viziją bei sukurti naują žmogų iš „žalios medžiagos“. P. Holquisto įsitikinimu, sovietmetis negali būti suprastas atskirai nuo specifškai modernios valstybės vizijos, kurią buvo siekiama įgyvendinti SSSR³⁵.

Nuosekliai plėtodami SSSR kaip gerovės valstybės problematiką, postrevizionistai išskirtinį dėmesį sutelkia sovietinės visuomenės ir atskiro asmens joje studijoms. Pasak S. Fitzpatrick, nėra jokio reikalo kaskart įrodinėti ar SSSR piliečiai perėmė sovietinę ideologiją, ar ne. Pasak istorikės, tai būtų tolygu klausti, ar viduramžių žmogus perėmė krikščioniškas nuostatas ir ar buvo jų įtakoje: tuo metu jis neturėjo jokio kito pasirinkimo³⁶. S. Kotkinas taip pat teigia, kad jau stalinmečiu eiliniai SSSR piliečiai suformavo save kaip subjektus. Jie neturėjo kito pasirinkimo, išskyrus tik susilieti su kultūrinėmis, ekonominėmis, politinėmis ir socialinėmis kasdienio gyvenimo struktūromis ir per jas neišvengiamai formavo save kaip asme-

³³ S. K o t k i n, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, ten pat, p. 111–126.

³⁴ J. H e s s l e r, *Cultured Trade, Stalinism. New Directions*, ed. by S. Fitzpatrick, London–New York, 2000, p. 202.

³⁵ *Stalinism*, p. 130; P. H o l o q u i s t, *State Violence as Technique*, ten pat, p. 140, 155.

³⁶ S. F i t z p a t r i c k, *Everyday Stalinism*, ten pat, p. 173.

nis. Šiuo atveju nėra esminės reikšmės ar žmonės priešinosi, ar sąmoningai priėmė socialistinę sistemą – ji neišvengiamai juos veikė ir formavo. Pasak S. Kotkino, sovietinė sistema buvo taip pat produktyvi kaip ir represinė, nes formavo žmogaus savitapatumą, neatsižvelgdama, ar jis jautėsi esąs opozicijoje esančiai sistemai, ar tapatinosi su ja³⁷. Pasak postrevizionistų, žmonių savitapatumas, savęs suvokimas ir interesai negalėjo formuotis izoliuotai nuo aplinkos ir sistemos, kurioje jie gyveno. Postrevizionistai kritikuoja totalitarinės ir revizionistinės istorijos požiūrį, neva SSSR piliečiai galėjo turėti išivaizduojamą atsietą savitapatumą, kuris nebuvo veikiamas laiko ir vietos. Postrevizionistų nuomone, SSSR piliečiai nepriklausė *self-made* individų grupei su laisvu nuo sistemos mąstymu. Priešingai, socialistinė valstybė ir oficialusis diskursas suvaidino lemiamą vaidmenį šių individų kaip subjektų formavimesi. Postrevizionistai kritikuoja ir savo pirmtakų teiginį, kad jei sovietiniai žmonės ir naudojosi sistemos teikiamomis privilegijomis, dažniausiai tai darė dėl savo asmeninių interesų ir sąmoningai suvokdami sistemos totalitariškumą ir nuo jos atsiribodami. Tuomet Jochenas Hellbeckas klausia: O kokie buvo tų žmonių asmeniniai interesai? Kas juos formavo? Istoriko nuomone, interesus formavo sistema ir pagaliau interesai tapo žmonių esme³⁸.

Kitaip negu totalitaristai, teigiantys, kad žmonės buvo pasyvios sistemos aukos, ir ne taip, kaip revizionistai, ieškantys rezistencijos momentų visuomenėje, postrevizionistams daug svarbiau yra prasiskverbti į sovietinio žmogaus mąstymą, mintis ir mėginti suvokti, kaip sistema formavo žmonių savitapatumą ir vadiną pasaulį. Šiuos istorikus domina, kaip sistemos vykdoma gerovės valstybės politika veikė visuomenę ir kaip ji į tai atsakė. Žmogaus subjektyvumas (kaip mąstymas ir veikimas), remiantis savęs paties suvokimu, bei jo analizė tapo vienu esminių uždavinių postrevizionistiniuose tyrinėjimuose.

J. Hellbeckas, siekdamas atskleisti sovietinio piliečio mentaliteto formavimąsi ir sistemos poveikį žmogaus sąmonei, atliko trečiojo dešimtmečio rusų autobiografinių analizę. J. Hellbecko tyrimo išvados pakoregavo visuotinai priimtą stereotipą apie dvigubą sovietinių žmonių mąstymą, kai viešajame gyvenime sakoma viena, galvojama kita, o šeimos rate ar tarp draugų demonstruojamos tikrosios nuomonės ir mintys. J. Hellbecko nuomone, nėra jokių akivaizdžių įrodymų, kad žmonių raiška oficialiame ir privačiame diskursuose ypač skirtųsi. Nė viename jo analizuotame dienoraštyje iš esmės nebuvo ryški totalitaristų propaguota takoskyra tarp viešosios ir privačios sferų³⁹. Pasak istoriko, socialistinėje sistemoje abi sferos

³⁷ S. K o t k i n, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, ten pat, p. 110.

³⁸ J. H e l l b e c k, *Fashioning the Stalinist Soul, Stalinism. New Directions*, p. 78.

³⁹ J. H e l l b e c k, *Stalin-Era Autobiographical Texts, Stalinism*, p. 205.

persipynė ir privati sritis vis dažniau tapdavo pavaldi viešajai. Tai patvirtina marksistinės ideologijos nuostatų realizavimą, nes intymios privataus gyvenimo formos buvo vertinamos ir smerkiamos kaip buržuazinės kasdienybės atgyvenos. Tie, kurių atžvilgiu sistema veikė itin sėkmingai, asmeninį individo gyvenimą ir kolektyvo gyvenimą suliejo į vieną nedalomą visumą ir tik tuomet jautė visavertį savęs realizavimą⁴⁰. Atliktu tyrimu J. Hellbeckas kviečia permaštyti totalitaristų nuostatą, kad sistema veikė žmogų tik išoriškai, o ideologinė sistemos įtaka buvo sušvelninama ar visai panaikinama pasitraukus į privatų gyvenimą, kuriame nei sistema, nei ideologija neveikė ir kur asmuo gyveno pagal savo vidines nuostatas. J. Helbeckas abejoja ir revizionistiniu socialistinės visuomenės vertinimu, kad sovietinė sistema apskritai ištrynė bet kokį žmogaus savęs tapatumą. Priešingai, istorikas remiasi nuostata, kad SSSR piliečiai buvo skatinami naujo sovietinio savitapatumo paieškoms ir nuolatiniam tobulinimuisi⁴¹.

Atsigręžę į visuomenės mentaliteto studijas, postrevizionistai atkreipė dėmesį ir į psichologinę sovietmečio kultūrą. Pasak Alexanderio M. Etkindo, sovietinės ideologijos rėmuose mažai kas buvo svarbiau ir reikšmingiau už valdžią: jos įgijimą, turėjimą ir mėgavimąsi ja. Tam tikrai daliai sovietinių žmonių valdžia buvo svarbiau už meilę, šeimą, pagarbą, seksą, sveikatą ar kūrybiškumą, nes sovietinėje visuomenėje būtent valdžia galėjo užtikrinti visas minėtas vertybes ir žmogiškus malonumus. Už priartėjimą prie valdžios buvo galima užsimokėti geresniu išsilavinimu, seksu, draugyste. Pasak A. M. Etkindo, vertybės, kurių nebuvo galima iškeisti į valdžią – jaunystė, fizinis grožis, sveikata – buvo paprasčiausiai ignoruojamos. Dar daugiau. Negalėdamas minėtų vertybių kontroliuoti, režimas metodiškai trynė jas iš žmonių sąmonės kaip nevertas dėmesio. Kitaip tariant, žmogiškuose santykiuose tradiciškai nekvestionuojamos vertybės sovietinėje sistemoje įgijo naują prasmę⁴².

Vertindamas psichologinę sovietmečio kultūrą, A. M. Etkindas taip pat aptaria dvigubo mąstymo, pradėjusio formuotis sociopolitinėje 50-ųjų aplinkoje, pasekmes. Pasak jo, nuolatinis apsimetinėjimas, skirtumas tarp žodžio ir darbų, pagaliau kasdienė neapykanta ar indiferencija sistemai, kurioje gyveni, viešas tylėjimas ir keiksnojimas privačioje aplinkoje kūrė specifinį mentalitetą: psichologiškai žmonės išgyveno didesnę ar mažesnę savęs pačių niekinimą, nepilnavertiškumo jausmą. Kita vertus, pasak A. M. Etkindo, būtent šioje aplinkoje klostėsi

⁴⁰ J. H e l l b e c k, Fashioning the Stalinist Soul, *Stalinism. New Directions*, p. 95; *Stalinism*, p. 182.

⁴¹ J. H e l l b e c k, Stalin-Era Autobiographical Texts, p. 184.

⁴² A. M. E t k i n d, Psychological Culture, *Russian Culture at the Crossroads*, p. 112.

nuoširdūs, draugiškai intymūs ryšiai tarp žmonių, emociniai įsipareigojimai draugams, formavosi aplinka, kurioje smerkiamas išskaičiavimas, apgavystės, suktumas ir nenuoširdumas⁴³. Dvigubo mąstymo fenomeno analizė apskritai yra svarbi postrevizionistų problematikos dalis. Dmitrijus N. Shalinas, analizuodamas intelekto kultūrą SSSR taip pat teigė, kad sovietinio žmogaus sąmonė buvo perforuojama. Pasak jo, net ta dalis inteligentijos, kuri galvojo viena, sakė kita, o darė priešingai, pagaliau pasimetė tarp asmeninių ir oficialių tapatumų. Nuolat taikoma ironija ir saviironija kaip gynyba galų gale iščiulpė intelektualų kūrybines jėgas, keitė žmogaus individualybę⁴⁴. Roberto Gellately'o teigimu, vienas pagrindinių valstybės uždavinių, kuriuos ji atliko drauge su saugumo struktūromis, ir buvo siekis sukurti savęs sekimo, savimi abejojimo ir savidisciplinos aplinką rašant, kalbant, veikiant ir mąstant⁴⁵.

Postrevizionistų pasiūlytos visuomenės mentaliteto studijos galėtų rasti produktyvią nišą ir lietuviškoje istoriografijoje. Dvigubo mąstymo, kaip vieno iš veiksnių, formavusių žmogaus subjektyvumą, analizė padėtų atskleisti ir kitus sovietinės Lietuvos visuomenės fenomenus. Svarbu ir tai, kad analizuojant sovietinę visuomenę postrevizionistai nesiūlo taikyti verifikacijos procedūrų. Jų darbuose socialistinė visuomenė nėra vertinama atitinkamai „teigiamai“ arba „neigiamai“. Totalitaristų pasiūlytą nuostatą apie SSSR kaip „ideologinę klaidą“ postrevizionistai atmetė ir atkreipė dėmesį, kad politinis SSSR vertinimas neleidžia „pamatyti“ daugelio procesų ir reiškinių, vykusių imperijoje⁴⁶. Daugeliu atveju ne politinėmis, bet sociokultūrinėmis priežastimis postrevizionistai aiškina ir SSSR griūtį. Jų nuomone, režimas buvo sugriautas ne M. Gorbačiovo ar demokratinio judėjimo pastangomis, bet imperijos žlugimui milžiniškos įtakos turėjo psichologinė sovietinių žmonių būklė, turėjusi įtakos imperijos griūčiai ne mažiau, nei valdžios degradacija⁴⁷.

Savo tyrimuose postrevizionistai paliečia ir lyčių problematiką. A. Etkindas, tyrinėjantis psichologinę sovietmečio kultūrą, nurodo, kad oficialioji politika stengėsi suvienodinti skirtumus tarp lyčių. Mokslininko nuomone, moterims SSSR buvo paliktos funkcijos, natūraliai esančios arčiau gamtos (rūpinimasis namais ir buitimi). Tuo tarpu vyrai liko išskirtinai sovietinės kultūros sferoje ir įtakoje. A. M. Etkindas

⁴³ Ten pat, p. 119; B. M a z l i c h, Afterword, ten pat, p. 322.

⁴⁴ D. N. S h a l i n, ten pat, p. 82.

⁴⁵ R. G e a l l a t e l y, Denunciations in Twentieth-Century Germany: Aspects of Self-Policing in the Third Reich and the German Democratic Republic, *Accusatory Practices*, ed. by S. Fitzpatrick and R. Geallately, Chicago, 1997, p. 220.

⁴⁶ D. N. S h a l i n, [Ivadas], *Russian Culture at the Crossroads...*, p. 6.

⁴⁷ A. M. E t k i n d, Psychological Culture, ten pat, p. 121; V. K o z l o v, Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944–1953, *Accusatory practices*, p. 140.

daro prielaidą, kad dėl pastarosios priežasties moterys sovietinę beprotybę išgyveno lengviau nei vyrai⁴⁸. Vis dėlto vakarietiška sovietmečio historiografija neat-sako į klausimą, kaip sovietinė ideologija perstruktūravo lyčių vaidmenis privačioje ir viešojoje sferoje, kas išties slypėjo po etikete „tarybinė šeima“ ar „tarybinė moteris“.

Postrevizionistinės krypties rėmuose didelio dėmesio sulaukė sovietinės nacionalinės politikos tyrinėjimai. Terry Martinas, Yuri Slezkine, Amiras Waineris teigia, kad daugiausia oficiali politika skatino tautinį tapatumą SSSR, tačiau jo vystymasis buvo moduluojamas pagal tam tikrus principus. Šie istorikai traktuoja nacionalumo ugdymo programą SSSR kaip sovietinės modernizacijos proceso apraišką. Kitaip tariant, nacionalumo skatinimą galime suvokti kaip vieną iš sovietinės gerovės valstybės užsibrėžtų ir vykdomų uždavinių.

T. Martino nuomone, nacionalinė politika TSRS siekė sustiprinti prigimtinio tautiškumo sampratą. Dėl to aukštoji kultūra buvo atskirta nuo nacionalinės kultūros ir nacionalinio tapatumo. *Kultūra* tapo tai, kas nacionalu. Visa, kas netilpo po sovietine nacionalumo etikete, privalėjo pereiti griežtą ideologinę cenzūrą⁴⁹. Y. Slezkine nuomone, lygiai kaip sovietinė ideologija reikalavo iš moterų tapti daugiau „moteriškomis“, taip tautybės buvo skatinamos būti labiau „nacionalinėmis, savitomis“⁵⁰. T. Martinas, Y. Slezkine apibūdina tai kaip folkloristinį nacionalumą, kurį išrado bei puoselėjo sovietinės valstybės ir daugeliu atvejų buvo palai-komas vietinių intelektualų. Pasak Y. Slezkine, „didesnę dalį intelektualų respublikose sudarė nacionaliniai kadrai: istorikai, rašytojai, filologai, kurių daugelis propagavo nacionalines vertybes ir nacionalinę kalbą. Kitais žodžiais tariant, jie buvo geri patriotai (tuomet, kai nesiėlgė kaip blogi nacionalistai), bet iš esmės vykdė sovietinę nacionalinę politiką. Laikui bėgant vis sunkiau buvo atskirti viena nuo kito, nes nacionalinė forma užgožė turinį ir nacionalizmas tapo tik formos kultu“⁵¹. Postrevizionistai prigimtinių tautiškumą SSSR prilygina neotradicijai ir apibūdina jį kaip sovietinės modernizacijos specifiką. Logiškai postrevizionistai nepritaria nuomonei, kad būtent nacionalinis SSSR tautybių tapatumas niekada nebuvo sistemos nugalėtas ir lėmė SSSR žlugimą. Priešingai, šios srovės istorikų nuomone, nacionalinis tapatumas buvo skatinamas pačios sovietinės valdžios.

Postrevizionistų pasiūlyta tautiškumo, kaip folkloristinio nacionalumo, idėja veikiausiai nėra patraukli lietuviškai historiografijai. Diskusijas skatina ir postrevizionistų išvada, kad tautybės SSSR buvo dirbtinai kuriamos, vystomos ir formuo-

⁴⁸ A. M. E t k i n d, min. veik. p. 117.

⁴⁹ M. T e r r y, Modernization or Neo-Traditionalism, *Stalinism. New Directions*, p. 359.

⁵⁰ Y. S l e z k i n e, The Soviet Union as a Communal Apartment, ten pat, p. 331.

⁵¹ Ten pat, p. 338.

amos, o tautinį tapatumą puoselėjo ir palaikė komunistinė sistema. Kita vertus, postrevizionistų dėmesys tautiškumo problematikai neabejotinai yra vertas dėmesio. Pripažindami, kad komunistinė sistema buvo jėgos sistema kiekvienoje šalyje, šie istorikai nukreipia žvilgsnį į tuos sociokultūrinius šaltinius, kurie skatino tapachias ar skirtingas socializmo formas. Pasak postrevizionistų, prasminga kalbėti ne apie socializmą apskritai, bet apie tautinę socializmo specifiką.

Sunku vienareikšmiškai teigti, kuri minėtų sovietmečio istoriografinių krypčių akademinis požiūriu būtų palankiausia sovietinės Lietuvos tyrinėjimams. Dera nepamiršti, kad tam tikros tyrimo metodologijos pasirinkimas daugiausia nulemia politinę-ideologinę sovietinės epochos bei imperijos žlugimo interpretaciją. Pasirinkta sovietmečio tyrimų kryptis padeda aiškinti ir įvykius posovietinės Lietuvos erdvėje. Tad straipsnyje pateikti užsienio mokslininkų tyrimai bei jų metodologinės priegios galėtų būti naudingos lietuviškosios sovietmečio istoriografijos ieškojimuose.

FROM SOVIETOLOGY TO SOVIET HISTORY: THREE TRENDS IN WESTERN HISTORIOGRAPHY

Summary

DALIA MARCINKEVIČIENĖ

The article analyses three trends in historiography, on the basis of which occur the essential methodological polemics of Western historians and political scientists in interpreting the Soviet period, i.e. the so-called *totalitarian*, *revisionist*, and *post-revisionist* trends. The aim of the article is not only to present Western Sovietology and different opinions of Western authors but also tries to expand the possible perspectives of Lithuanian Soviet historiography. The article focuses a good deal of attention on highlighting the methodological differences of three historiographical trends. The author stresses that the *totalitarian* model (Merle Fainsod, Hannah Arendt, Zbigniew Brzezinski, Richard Pipes, etc) did not and does not have the goal of explaining the interaction between ideology, the state, the power structures and society. Soviet society itself also never became an object of these scholars. Communist ideology and the power structures remain the most important objects of analysis within the framework of the Western totalitarian model. Totalitarian theorists also use ideology, as a decisive factor, to explain the collapse of the USSR. In the opinion of Martin Malia, communist ideology was not sustainable in society, did not have any grounds to exist, and was doomed in advance to fail sooner or later. According to such a historian, the entire Soviet period can be considered as a profound ideological error. Thus, after the fall of the erroneous ideology, the empire itself also fell.

The so-called *revisionist* trend in Soviet historiography (Robert C. Tucker, Ronald G. Suny, Lewin Moshe, Sheila Fitzpatrick, Gail Warshofsky Lapidus, etc) was formed during 1970–1980 and sought to refute the principle scholarly assumptions as well as conclusions of the totalitarian theorists.

Instead, revisionists focus the most attention on an analysis of Soviet society and its classes. In this regard, revisionists employ the Marxist view about the influence of socio-economic factors on the functioning of Soviet system, and formulate an idea about support for the Stalinist system 'from below'. Unlike the theorists of the totalitarian trend, the revisionist historiographical model includes an issue of gender in its field of investigation.

The third, *post-revisionist* trend (Stephen Kotkin, Julie Hessler, Peter Holoquist, Jochen Hellbeck, Yuri Slezkine, etc) in Western Soviet historiography began to develop at the beginning of the 1980s. From the perspective of methodology, it differs fairly distinctly from both models of Soviet historiography discussed above. The historians of this trend concentrate on a new theoretical approach with the essential question being: what do specific manifestations reveal about everyday Soviet life? At first glance, the question seems more anthropological. Nevertheless, in analysing everyday life, the post-revisionists give ideology and its influence an especially large significance. In other words, in the post-revisionist model, both an ideology and its manifestation in everyday life become equally significant objects of study.

Dalia M a r c i n k e v i č i e n ė (g. 1958). Humanitarinių mokslų daktarė, studijos „Vedusiųjų visuomenė: Santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje – XX amžiaus pradžioje“ autorė. Šiuo metu – VU Lyčių centro vadovė. Mokslinių interesų kryptys: lietuvių šeimos raida pokariu ir stalinistiniu laikotarpiu.

Vilniaus universiteto Lyčių studijų centras, Universiteto g. 3.

El. paštas: d.marcinkeviciene@takas.lt